

teksten gezegd en gelezen tijdens onze voorstelling van 'de republiek' in de balie op maandag 1 april 2024.

matthias de koning

bertolt brecht

jacques fermin vogelaar (inleiding)

uit: 'geschichten vom herrn k' 1926/1956

'verhalen over meneer keuner'

vertaling: m. en l. coutinho 1984

meneer keuner

'meneer k. is een man zonder gezicht, zonder leeftijd, zonder beroep, zonder biografie. men neigt ertoe hem als een fantoom te beschouwen, als hij - de man zonder eigenschappen en zonder onderlijf - niet een hoogst vitale opwelling kent: hij denkt. meneer k. is een denker - dat is zijn enige beroep, zijn enige wellust.' aldus een

omschrijving van benjamin henrichs die van meneer k een denkfiguur bij uitstek maakt. de afkorting tot 'k'. doet onvermijdelijk aan kafka's 'k' denken. de ene uitleg van de naam keuner als zwabisch voor 'keiner' sluit daar eerder bij aan dan de andere uitleg, die er een verwijzing naar 'koinos' in ziet, 'van algemeen belang voor de gemeenschap en de staat.' brecht (1898-1956) begon met zijn keuner-verhalen in 1926, in de tijd van me-ti en de leerstukken, en is ze blijven schrijven tot aan zijn dood; latere nam hij op in de kalendergeschieden (1949). in zekere zin was keuner een bespiegelende variant van de provocateur uilenspiegel, die de hoofdpersoon was in een andere serie verhalen. keuner vertegenwoordigt een manier van denken: hoe iemand in elke nieuwe situatie tot een eigen beoordeling komt en daar al of niet konsekvent naar handelt; zelden dat een oordeel definitief het laatste is, want bijna altijd is er nog wel één vraag mogelijk. 'ik heb opgemerkt,' zei meneer k., 'dat wij velen doen terugschrikken voor onze leer doordat wij op alles een antwoord weten. zouden wij niet in het belang van de propaganda een lijst van vragen kunnen opstellen, die ons volkorven onopgelost voorkomen?' (j.f.v.)

maatregelen tegen het geweld

toen meneer keuner, de denkende, zich in een zaal voor een talrijk gehoor uitsprak tegen het

geweld, merkte hij hoe de mensen terugdeinsden en weggingen. hij keek om en zag achter zich staan - het geweld.

'wat zei je?' vroeg het geweld hem.

'ik sprak mij uit voor het geweld,' antwoordde meneer keuner.

toen meneer keuner was weggegaan, vroegen zijn leerlingen hem naar zijn ruggegraat. meneer keuner antwoordde:

'ik heb geen ruggegraat om hem te laten verbrijzelen. juist ik moet langer leven dan het geweld.' en meneer keuner vertelde het volgende verhaal: op een dag, in de tijd van de illegaliteit, verscheen in het huis van meneer egge, die geleerd had 'nee' te zeggen, een agent; hij toonde een briefje dat was uitgeschreven in naam van degenen die de stad beheersten en waarop stond dat hem moest toebehoren ieder huis waarin hij zijn voet zette; eveneens moesten hem alle levensmiddelen toebehoren die hij eiste; eveneens moest hem iedere man dienen die hij zag. de agent ging in een stoel zitten, eiste eten, waste zich, ging liggen en vroeg met zijn gezicht naar de muur voordat hij insliep: 'zul je mij dienen?'

meneer egge dekte hem met een deken toe, verdreef de vliegen, bewaakte zijn slaap, en zoals op die dag gehoorzaamde hij hem zeven jaar lang.

maar wat hij ook voor hem deed, één ding vermeed hij zorgvuldig: dat was ook maar iets te zeggen. toen nu de zeven jaren om waren en de agent dik was geworden van het vele eten, slapen en bevelen, stierf de agent. toen wikkelde meneer egge hem in de bedorven deken, sleepte hem het huis uit, reinigde de legerstede, witte de muren, herademde en antwoordde: 'nee.'

brecht

florian diepenbrock
mirjam elias, roland sweering
uit: 'het verlaten hotel' 2020

inleiding: 'kinderverzet en vriendschap'

in april 2024 wordt in het plantsoen aan de falckstraat vlakbij het frederiksplein het monument voor het amsterdamse kinderverzet tijdens de tweede wereldoorlog onthuld.

kinderen van de 'wilhelmina catharina-school' verzetten zich tijdens de bezetting tegen een jeugdbende van de nsb, en zij protesteerden tegen een

muur die dwars door de lagere school liep om de joodse van de niet-joodse leerlingen te scheiden. het monument zal niet alleen naar die scheidsmuur verwijzen, maar dit multimediale project omvat o.a. ook kinderhanden die elkaar niet loslaten, in verleden en heden.

inspiratiebron van deze beeldengroep is in de eerste plaats de ernstige jeugdroman 'het verlaten hotel' van mirjam elias, die zich afspeelt rondom de 'wc-school' aan de weteringschans en 'hotel atlantic' aan het westeinde, en die is gebaseerd op ware personen, gebeurtenissen en op kinderervaringen tijdens de oorlog.

het is een dramatisch verhaal, maar er zitten ook enkele vrolijkere passages in...

zo vertelt de joodse hanny levy aan de hoofdpersoon, de latere amsterdamse fotograaf ronald sweering aan het begin van de bezetting een eigen jeugdherinnering:

zal ik vertellen over de mooiste fik van mijn leven?

meteen hangt ronny aan haar lippen.

'ik was net zo oud als jij,' begint hanny. 'op een winternacht in 1929 werd ik wakker; onze kinderkamer was helemaal oranje verlicht. ik schoof de gordijnen open en ik zag één vlammenzee boven de huizen aan de overkant. daarachter stond vroeger het beroemde paleis voor de volksvlijt. nu heb

je alleen nog de winkelgalerij eromheen waar julie altijd rolschaatsen en andere spelletjes doet. aan het smeedijzer in de galerij kun je nog zien hoe prachtig het paleis was. het reusachtige koepeldak stak boven de huizen uit. en in dat dak woedde een enorme vuurzee. de fik was zo groot en zo fel, dat de brandweer overal aanbelde.

"allemaal naar buiten, de brand kan overslaan." het vroor dat het kraakte. met mijn winterjas over mijn nachtpon rende ik met mijn broer en mijn zusjes het plein op. een hele menigte vergaapte zich aan het vuur. sommige vrouwen hadden papillotten in hun haar, anderen een pyjama onder hun bontjas. ik stond vooraan naast een echtpaar met in een grote gouden kooi een papegaai die almaar keihard vloekte: "godverdomme, godverdomme."

opeens roept dat mens ook: "godverdomme. ján, we zijn de baby vergeten." ik stond paf. aan de papegaai had ze wél gedacht. gillen dat ze deed! gelukkig werd die baby gered. ondertussen werd het steeds drukker. mensen in avondkleding stroomden uit de theaters en dansgelegenheden. het paleis voor de volksvlijt was de trots van amsterdam. iedereen keek naar de enorme engel boven op het koepeldak. begon hij al te wankelen? ineens kregen de vlammen rond de engel alle kleuren van de regenboog.

"oooooo," riep de menigte.'

ronny luistert met open mond. stel dat zijn eigen engel, juffie esther, in een regenboog van vlammen stond. hij zou haar redden!

'een man sloeg een kruis,' vervolgt hanny. "'een wonder,'" mompelde hij, "jesus maria genade." een ander voorspelde: "slecht voorteken." de engel wankelde. nog één keer vlamde een regenboog rond de vleugels... ooooo daar stortte de engel naar beneden onder luid gegil en gesnik. raad eens waardoor er een regenboog rond die engel kwam?'

ronny weet het niet.

'vlakbij, op zolder, stonden verfpotten die in brand vlogen. niks wonder,' zegt hanny met een blik op haar horloge.

en na de bevrijding speelt zich in de zomer van 1945 het volgende tafereel af in hotel atlantic:

voor één keer gaat de grote feestzaal alvast open voor heintje davids. de bekende zangeres en actrice heeft de vervolging overleefd en ze treedt voor het eerst weer op.

atlantic stroomt vol oude klanten, het weerzien is heel emotioneel. niemand vraagt meer: 'heb jij die of die gezien?' iedereen weet dat van veel families helemaal niemand meer bestaat. soms is er nog maar één iemand over. ronny kijkt om zich heen. naast de mensen die er zijn, ziet hij in gedachten al hun vermoorde dierbaren zitten. een benauwend schimmenspel.

hij zit bij hun buurman, notaris spier. naast hem zit een stille trieste meneer die frank heet. hij is zijn vrouw verloren en zijn dochters, anne en margot. 'ze woonden in de rivierenbuurt. daar zijn van hele huizenblokken soms maar drie of vier personen teruggekomen,' vertelt meneer spier.

'bij ons in de transvaalbuurt is het al net zo,' zegt een vrouw.

'ik blijf hier niet,' zegt haar buurvrouw. 'zodra ik geld heb ga ik weg. kan me niet schelen waarheen, als het maar ver weg is.'

'ik emigreer naar israël,' zegt iemand anders. heintje komt op onder een daverend applaus. met haar rauwe gebroken stem ontroert ze met liedjes van haar broer louis over het gewone leven van voor de oorlog. over de olieman met zijn fordje en tot ieders ontroering natuurlijk ook 'mein jiddische mamma'. de opa van willy gaf deze liedjes uit, denkt ronny. maar willy kan ze niet meer horen, waarom ik dan wel? dat is toch niet eerlijk?

op het laatst zingt de hele zaal mee: 'als op het leidscheplein weer lichtjes 's avonds branden gaan.' ze zingen met tranen in de ogen, ieder denkt aan al die lichtjes die voor altijd uit zijn. ondanks het oneindige verdriet dat bijna tastbaar tussen de mensen is, wordt er voor het eerst weer gelachen.

sweering

wim van der grijn

john berger

uit: 'een vrouw en een man bij een pruimenboom' ('photocopies') 1996

vertaling: sjaak commandeur

een meisje als antigone

hij meet tachtig bij tweehonderd centimeter, schat ik. min of meer de omvang van je slaappleaats in een treincouchette. niet van eiken, maar waarschijnlijk van perenhout, dat warmer van kleur is. er staat een bureaulamp op, ook van

hout, waarvan het ontwerp bauhausachtig aan doet en die misschien uit de jaren twintig dateert, toen het gezin dit appartement betrok. een bescheiden, functionele lamp die er haast handgemaakt uitziet maar een nadrukkelijke belofte van moderniteit doet, een belofte waarin zij nooit een moment heeft geloofd.

de tafel staat in de kamer waar ze werkte en sliep als ze thuis was. ze moet, in haar leven van omzwervingen, vaker aan deze tafel hebben zitten lezen en schrijven dan aan enige andere. ik heb nooit iemand gesproken die haar nog gekend heeft. ik heb wel veel foto's van haar gezien. ik heb een keer een foto van haar nagetekend als portret. misschien komt het daardoor dat ik de vreemde indruk heb haar lang geleden met eigen ogen te hebben gezien. ik herinner me nog de gemengde gevoelens die ze bij me opriep: een fysieke weerstand, een besef van mijn eigen tekortschieten, een zekere opgetogenheid over de gelegenheid die ze me leek te bieden tot liefhebben. een liefde, zoals in plato's timée, waarvan armoede de moeder is. ze haalde een heleboel overhoop, dat zeker.

ik heb de tafel vorige week in parijs gezien. er staat een boekenkast achter met daarin enkele van de boeken die ze las. de kamer is net als de tafel langwerpig en smal. als ze aan de tafel zat, had ze de deur links; de deur komt uit op een

gang met aan de overkant haar vaders spreekkamer. als ze door de gang naar de voordeur liep, passeerde ze links de wachtkamer. de zieken, of degenen die vreesden dat ze ziek waren, bevonden zich pal voor de deur van haar kamer. ze kon meeluisteren als haar vader afscheid nam van de ene patiënt en de volgende begroette: bonjour madame, gaat u zitten. hoe is het met u? rechts van haar tafel bevindt zich het raam. een groot raam op het noorden. het appartement ligt op de zesde verdieping, en de rue auguste comte loopt enigszins omhoog, dus het uitzicht over parijs, van de jardin du luxembourg aan de overkant tot voorbij de sacré-cœur, is weids. je loopt naar het raam, opent het, leunt tegen het hek van het balkonnetje waarop niet meer dan vier duiven zouden kunnen landen en vliegt in je verbeelding over de daken en de historie. het is precies de goede hoogte voor een vlucht van de verbeelding: de hoogte waarop vogels naar de rand van de stad vliegen, naar de muren, waar het heden ophoudt en een ander tijdperk begint. in geen enkele andere stad ter wereld kun je een sierlijker vlucht maken. ze hield van het uitzicht dat ze had; tegelijkertijd wantrouwde ze ten zeerste het voorrecht het te hebben. 'er bestaat een natuurlijk bondgenootschap tussen de waarheid en het lijden, want beide zijn stemloze smekelingen, tot in de eeuwigheid gedoemd om sprakeloos te zijn in onze tegenwoordigheid.'

ze begon te schrijven aan deze tafel toen ze op het lycée henri rv zat en zich voorbereidde op de école normale. ze was toen al begonnen aan het derde cahier van het dagboek dat ze heel haar leven zou bijhouden.

ze stierf in augustus 1943 in een sanatorium in ashford, in kent. volgens de overlijdensverklaring was de doodsoorzaak 'hartstilstand als gevolg van myocardiale degeneratie van de hartspiers als gevolg van ondervoeding en longtuberculose'. ze was vierendertig. het vonnis was zelfmoord, want ze was opgehouden met eten.

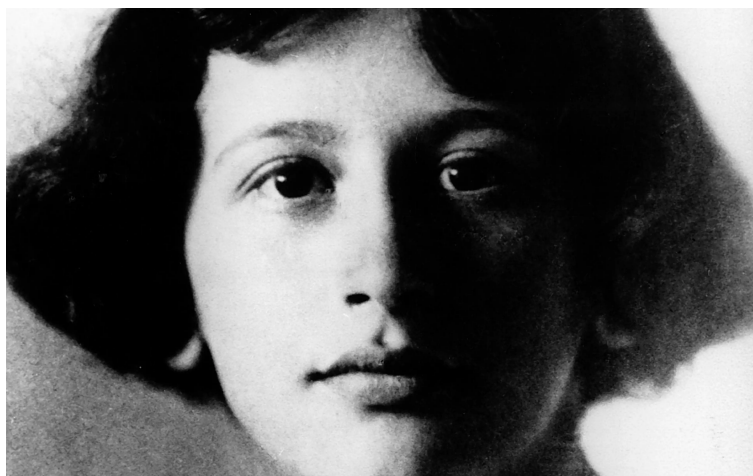
wat is het bijzondere aan haar handschrift? het is geduldig en nauwgezet als dat van een studente, maar zowel in het romeinse als in het griekse alfabet is iedere letter gevormd (getekend bijna) als een egyptische hiëroglief – zozeer wilde ze elke letter van elk woord een lichaam geven.

ze heeft veel gereisd, en ze schreef waar het haar uitkwam, maar toch is het of alles hier geschreven is. zodra ze een pen in haar hand had, keerde ze in haar hoofd terug naar deze tafel om te beginnen met denken. vervolgens vergat ze de tafel. als je me vraagt hoe ik dat weet, heb ik daar geen antwoord op.

ik ben aan die tafel gaan zitten en heb een gedicht gelezen dat een keerpunt in haar leven had gemarkeerd. ze had het gedicht in het engels overgeschreven in haar hiëroglifische handschrift

en uit haar hoofd geleerd. op momenten dat de wanhoop of de pijn van een migraineaanval achter haar ogen haar te machtig werd, sprak ze het hardop uit, als een gebed.

bij één zo'n gelegenheid voelde ze onder het opzeggen de fysieke aanwezigheid van jesus; ze was verbluft. van visioenen, zoals de wonderen van het nieuwe testament, moest ze niets hebben; die bevond ze te licht.'... bij deze plotselinge greep die jesus op mij had, speelden mijn verbeelding noch mijn zintuigen enige rol; wat ik voelde, dwars door de pijn heen, was de aanwezigheid van liefde, zoals je dat hebt bij het zien van een lach op een bemind gelaat.'

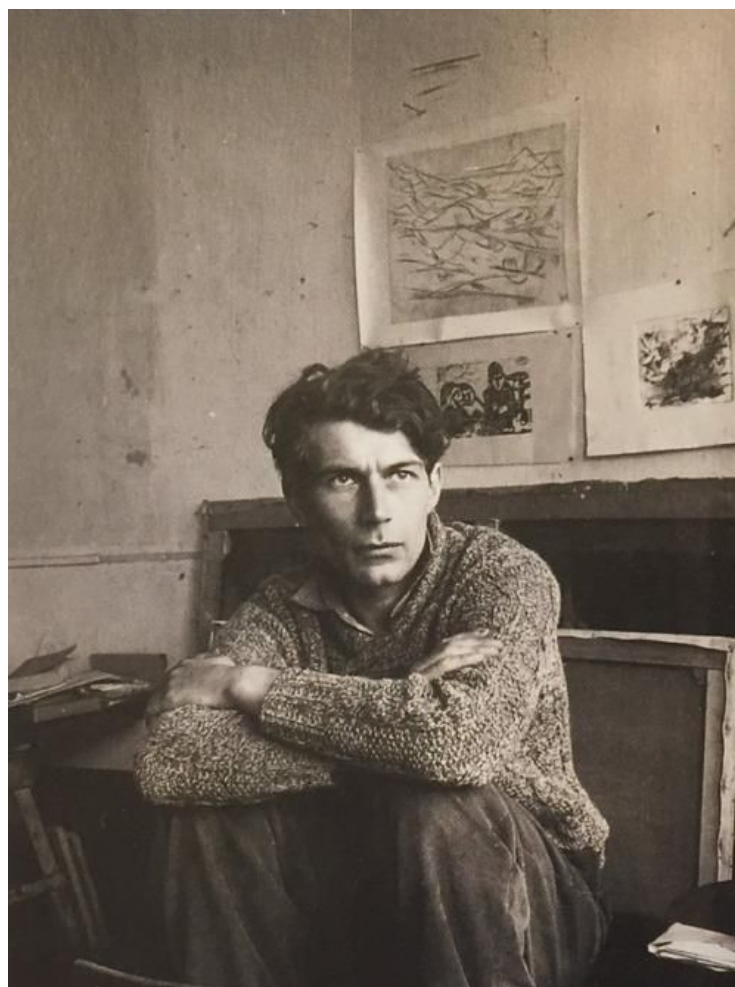

weill

toen ik vijftig jaar later het sonnet van george herbert las, veranderde het gedicht in een plaats, een woonplaats. binnen was niemand. het interieur had de vorm van een stenen bijenkorf. in de sahara bevinden zich grafkelders en schuilplaatsen die er zo uitzien. ik heb in mijn leven tal van gedichten gelezen, maar ik had er nog nooit een

bezoekt. de woorden waren de stenen van een behuizing om mij heen.

beneden op straat, boven de ingang van het appartementengebouw (je moet tegenwoordig een code intoetsen om binnen te komen) bevindt zich een gedenkplaat: 'de filosofe simone weil heeft hier gewoond van 1926 tot 1942.'

berger

vincent vandenbergh

irene van der linde

uit: 'bloed en honing' 2023

'ontmoetingen op de grenzen van de balkan'

ik sta onder de start van de 'krijger te paard' en tuur omhoog. het immense bronzen beeld van de man op een steigerend paard, zijn zwaard in de lucht gestoken, staat meer dan twintig meter hoog boven op een zuil in een fontein, zo hoog dat zelfs het puntje van de start nog meters boven mij zweeft. eerst heette dit standbeeld 'alexander de grote', naar de koning van macedonië uit de vierde eeuw voor christus. macedonië claimde deze bevelhebber als eigen staatsheld, terwijl hij eigenlijk was geboren in de aanpalende griekse provincie macedonië. ook de luchthaven van skopje werd naar alexander de grote genoemd, evenals de belangrijkste snelweg.

de grieken waren razend om deze toeëigening van 'hun' klassieke held. ok maakte griekenland na de onafhankelijkheid bezwaar tegen de naam van het land vanwege de griekse provincie macedonië. macedonië mocht daarom van griekenland alleen als 'voormalige joegoslavische republiek macedonië' toetreden tot de verenigde naties. griekenland blokkeerde om deze reden ook de weg naar lidmaatschap van de europese unie. na lang onderhandelen kwamen beide landen onder fel protest van zowel griekse als macedonische ultranationalisten in juni 2018 overeen dat het jonge land officieel republiek noord-macedonië heet.

de macedonische regering heeft ook alle verwijzingen naar alexander de grote verwijderd. daarom heet dit beeld nu 'krijger te paard'. op de rand van de fontein staan brullende leeuwen, ook die rijzen ver boven me uit, alleen een dikke klauw zit op het niveau van mijn blik. 's avonds wordt de fontein opgeluisterd met een muzikale lichtshow.

'welkom in het theater van skopje,' zegt goran janjev. de tengere, energieke man in een tweedjasje met een klein, zilverkleurig omrand brilletje geeft me een hand en wijst op de pompeuze overheidsgebouwen, op de gevels die zijn gedecoreerd met façades van hardschuim. goran is als social antropoloog verbonden aan de cyrilus & methodius universiteit in skopje en doet onderzoek naar de verdeeldheid in het land en de zoektocht naar nieuwe nationale identiteiten.

hij neemt me mee naar café gorki 'our little pocket of resistance'. in het halfdonker zitten jongeren achter laptops aan houten tafels, aan de muur hangen moderne kunstwerken. goran bestelt koffie en steekt direct van wal.

in joegoslavië werden we vroeger kleinerend 'macedoontjes' genoemd,' vertelt hij voorover gebogen over het tafeltje. 'we hadden een imago van lief en zoet. het zorgde voor een diep minderwaardigheidsgevoel bij de macedoniers. nu is hier niets meer klein, alles is juist extra groot. de

regering ontwikkelde een nieuw narratief waarin macedoniërs opeens directe afstammelingen zouden zijn van alexander de grote: façade-nationalisme dat vijf eeuwen ottomaanse overheersing moet uitwissen.'

hij buigt nog iets verder voorover. 'de albanezen hier hebben daar naast hun eigen nationalisme. hun religie is albanees-zijn, dat is eerder een modern nationaal project.'

en dat terwijl macedonië voorheen juist symbool stond voor een mengelmoes van religies en culturen. 'hier leefden macedoniërs, albanezen, turken, roma en serviërs eeuwenlang door elkaar heen. in joegoslavië heette een salade met gemengd fruit een "macedonische fruitsalade", en een pizza met alles er op en eraan een "macedonische pizza". we leefden naast elkaar, met respect.'

toen macedonië begin twintigste eeuw als laatste land op de balkan werd bevrijd van de ottomanen, ontstond de zogenaamde macedonische kwestie. alle buurlanden wilden een stuk van het land hebben. de serviërs rukten tijdens de eerste balkanoorlog in 1912 op naar kumanovo en skopje, de grieken vielen vanaf de andere kant binnen en bezetten thessaloniki. na bemiddeling van de europese grootmachten werd er een jaar later een vredesverdrag getekend. maar uit

onvrede daarover ontstond direct de tweede balkanoorlog. macedonië werd daarna, in 1913, vrijwel volledig verdeeld tussen servië en griekenland. 'macedoniërs werden toen het slachtoffer van een geopolitiek spel,' zegt goran. 'en dat is nu weer zo.'

toen joegoslavië in de jaren negentig uiteenviel, stond macedonië boven aan de lijst van landen die lid konden worden van de eu. het ging goed: macedonië was nog steeds een open, gemengde samenleving, niet gebroken door de oorlog zoals bosnië. maar binnen een paar jaar veranderde dat door het 'nieuwe nationalisme', zoals goran jane het noemt. er kwam eind jaren negentig een extreem -nationalistische orthodoxe regering aan de macht, onder leiding van premier ljubco georgievski. en al snel veranderde macedonië in een gesegregeerde en agressieve maatschappij.

de albanezen kregen weinig rechten en tegelijkertijd kwamen er door de oorlog in het buurland kosovo honderdduizenden albanese vluchtelingen naar macedonië. het verhoogde de spanningen, ook al keerden de vluchtelingen direct na de oorlog terug naar huis. in 2001 kwamen de albanezen in macedonië in opstand, wat leidde tot de korte oorlog tussen het albanese bevrijdingsleger uçk-m en het macedonische leger. nu is de economie belabberd en zijn de politieke spanningen nog steeds groot.

'de meeste Europese steden', zegt Goran, die ondertussen met een groot handgebaar nog een koffie bestelt, 'zijn getransformeerd van nationaal naar transnationaal: ze zijn steeds opener, diverser, wereldser geworden. Skopje is de andere kant op veranderd. De verschillende narratieven van Albanezen en Macedoniërs zijn elk jaar dieper in steen gebeiteld.'

Hij vertelt over Sarajevo, over de mensen die leefden in multi-etnisch samenleven. 'Ik herinner me de demonstranten die de straten opgingen toen de oorlog begon,' zegt hij. 'Er werd gewoon op hen geschoten.'

Hij is al net zo onthutst als Jesenko Galijasevic uit Sarajevo, de belichaming van Bosnië' die een van de demonstranten was en die ik eerder hierover heb gesproken. 'Ik kon het niet geloven. In Mostar hetzelfde. Nu is er een hele nieuwe generatie die alleen een verdeelde samenleving kent, een samenleving waar alles is gepolitiseerd. En er is niemand,' zegt Goran met klem, 'niemand die de eenheid beschermt.'

Zij die wel geloven in gemengd samenleven, delven overal het onderspit. Ze zijn een stem die nergens meer wordt gehoord. Ze zijn verbannen naar Café Gorki of het Tito-café in Sarajevo, de literaire klub Boкса in Zagreb, het Abrasevic-cultuurcentrum in Mostar.

Terwijl Tito de nadruk legde op eenheid, op wat de mensen in de regio bond, op wat hun overeenkomsten waren, leggen politieke leiders nu de nadruk op verdeeldheid en dus op de verschillen.

Goran zag in Macedonië hoe snel zoiets de samenleving kon veranderen. 'We hebben hier nu gescheiden levens, gescheiden cafés, alles gescheiden,' zegt hij, het doet hem pijn. 'Sinds het uiteenvallen van Joegoslavië leven we in een etnisch discours.'

Hij pauzeert even. 'We zijn echt in nood,' zegt hij dan zacht.

Goran ziet de Europese unie als een proces en Macedonië als een onderdeel daarvan. Daarom vindt ook hij net als Jesenko en net als de tweelingbroers Nihad en Sead Kresevljaković, die in hun kelder in Sarajevo de bosnische ziel bewaken dat de Europese unie de eigen multi-etniciteit ook hier zou moeten beschermen. 'Ze zouden harder moeten optreden tegen de ultranationalistische krachten, die minderheden discrimineren en uitsluiten. Als de unie deze etnische verdeeldheid laat bestaan, er niets tegen doet, dan zal dat ook Europa zelf beïnvloeden. Het zal de geloofwaardigheid van de Europese waarden aantasten.'

Maar de lidstaten van die unie worstelen zelf stuk voor stuk met populistische, nationalistische tendensen en identiteitspolitiek, dat weet hij ok.

voormalig joegoslavië was een voorloper, denkt hij. dat was een samenleving waarin mensen met verschillende religies en etnische afkomsten samenleefden. het ging mis toen de verschillen werden benadrukt, de angst voor de ander werd aangewakkerd, nationalisme en afkomst opeens samenvielen, waardoor anderen er niet bij hoorden.

en als het er eenmaal is, die verdeeldheid, dan is er nauwelijks aan te ontkomen. 'ik kan zelf dan misschien nog als "joegoslaaf" door het leven gaan, zegt goran, 'maar voor mijn vierjarige dochtertje is dat onmogelijk. mijn vrouw en ik stuurden haar naar een franse kleuterschool om haar te beschermen tegen het dominante etnische discours van onze eigen samenleving. het gevolg is dat ze nu in een bubbel met expat-kleuters verkeert. wij vinden dat ook niet ideaal, het is vervreemdend. maar als we haar naar een macedonische school zouden sturen, zou ze direct het macedonische nationalisme ingeprent krijgen.'

gemengde scholen bestaan niet meer. een dilemma waar goran en zijn vrouw niet uitkomen. 'we leven in grauwe armoede en in uitzichtloosheid,' zegt hij bitter terwijl we het café verlaten. buiten kijkt hij nogmaals naar de ornamenten van hardschuim op de gevels. hij lacht schamper terwijl hij wegloopt.

samen met nicole loop ik na het gesprek naar de overkant van de vardar. net voorbij de brug ligt het nieuwe museum van de nationale strijd. hier wordt de geconstrueerde macedonische geschiedenis uitgebeeld, vertelde goran janev. op het plein ervoor staan tal van nieuwe standbeelden: krijgers te paard, strijders, politici, schrijvers, een fontein vol immense bevallige vrouwen met al even immense kinderen aan de borst.

ik duw de grote deuren van het monumentale gebouw open. het museum is alleen toegankelijk met gids. we krijgen ivana toegewezen, een vrouw van begin twintig. ze trippelt voor ons uit op hoge hakken in een skinny spijkerbroek.

'we zijn in 2011 opengegaan,' begint ivana. 'om te laten zien hoe wij streden voor een eigen staat.' we lopen door donkere ruimtes zonder ramen waarin alle wanden en plafonds zijn zwartgeverfd. een wereld die alleen te zien is bij kunstlicht. elke ruimte staat voor een bepaalde periode. historische scènes worden uitgebeeld door levensechte poppen. de zogenaamd 'oude' schilderijen aan de muren zijn in opdracht van het museum gemaakt.

ivana gidst ons behendig door deze donkere tijden.

de rode lijn van de expositie wordt me snel duidelijk: de macedoniërs zijn eeuwenlang onderdrukt

door achtereenvolgens de bulgaren, de turken, de serviërs en de joegoslavische communisten.

'de macedonische revolutie is mijn favoriete deel van het museum,' zegt ze opgewonden als we bij de negentiende eeuw zijn aangekomen. 'ze vochten voor ons, voor de vrijheid van macedoniërs...' alles wordt zo letterlijk mogelijk getoond: hoe heldhaftige schrijvers die in de macedonische taal schreven, ter dood werden veroordeeld, hoe oude vrouwen door de serviërs werden gemarteld, hoe macedoniërs in het joegoslavische strafkamp goli otok werden mishandeld.

van der linden

ivana begint nu sneller te lopen, haar hakken tikken op de harde donkere vloer. i don't like tito,' zegt ze nog terwijl ze even omkijkt. dan blijft ze stilstaan voor een dichte klapdeur. als we ons bij haar hebben gevoegd, duwt ze die deur met een

theatraal armgebaar open. we betreden een kamer waarin het zonlicht door de ramen neerdaalt op een kopie van de onafhankelijkheidsverklaring uit 1991 die op een lessenaar prijkt.

'en toen was er licht!' roept ivana triomfantelijk.

van der linden

margijn bosch

wim brands

uit: verzamelde gedichten 2017

auf dem holzweg sein. toen ik afgelopen winter 's nachts de slaap niet kon vatten omdat ik in een afgrond tuurde en toen de gordijnen maar opende om naar het duister te kunnen kijken en even later naar beneden ging om in de huiskamer dan maar te gaan lezen, schoot me halverwege de trap deze zin van heidegger te binnen.

ik ging weer naar boven, keek weer naar buiten en prevelde: 'auf dem holzweg sein.'

een gevoel van rust kwam over me. rust is misschien niet het goede woord. gelassenheit, zou heidegger zeggen. de paniek was verdwenen, de angst ook, of misschien had de angst die me slapeloos hield wel een andere gedaante aangenomen.

ik ben vijfenvijftig, maar toen ik die nacht naar buiten tuurde, was ik weer acht en liep door het bos dat niet ver van mijn geboortehuis lag.

ik deed dat vaak, 's avonds, als het donker was. zonder iets te zeggen verliet ik het huis. er werd toch niet op me gelet. ik hoefde niet eens op kou-senvoeten te verdwijnen.

in het bos kende ik alle paadjes, dus kostte het me geen enkele moeite om de ruïne te vinden van een boerderij die midden in het bos had ge-staan. ik ging dan een kwartier, hooguit een half uur zitten op wat een stenen trap was geweest en dacht na. vraag me niet waarover, mijn stille zit-ten noemde ik 'nadenken'.

overdag was ik ook vaak in het bos te vinden. ik had een hut, maar eigenlijk was het hele bos mijn onderkomen. dat was noodgedwongen zo ont-staan, hoewel ik het woord 'noodgedwongen' in die tijd nooit gebruikt zou hebben. in het gehucht waarin ik opgroeide waren geen kinderen van mijn leeftijd. toen ze er een paar jaar later wel wa-ren, was ik zo eenzelvig geworden dat ik het sa-menspelen met vriendjes overliet aan mijn twee jaar jongere broer die aan de keukentafel wachtte tot een vriendje van mij zich bij hem meldde om-dat ik hem had weggestuurd.

mijn leven bestond uit sporen onderzoeken, die ik vervolgens natekende en in een schrift van commentaar voorzag. eieren zoeken. uren wacht-ten op herten die tegen de avond aan de rand van een weiland in het bos konden verschijnen. het verval van een dood dier gadeslaan.

ik herinner me dat in een beekje een dode ree dobberde. eerst dacht ik dat het een vieze bruine zak was, maar toen ik beter keek herkende ik het dode dier. weken achter elkaar ging ik even kij-ken, porde met een stok die ik op een speciale plek verborg in het dier om... ja, om wat?

ik weet niet zo goed wat ik deed, hoe nauwkeurig mijn handelingen ook waren.

ik was een insider.

ik ben dat gebleven tot mijn dertiende, toen ik de ijsselbrug over moest om naar het lyceum in zutphen te gaan.

ik herinner me hoe ik voor het eerst in de klas een tekst moest voorlezen. ik had me thuis goed voorbereid, ik verheugde me op het voorlezen.

kort nadat ik van wal was gestoken, begon de klas te lachen. ik snapte het niet, het werd me tijdens de pauze uitgelegd, dat wil zeggen: er werd me gevraagd waar ik vandaan kwam, of ik in amerika was geboren.

in mijn nederlands glorieerde het dialect dat ik tot de oversteek sprak. en hoewel ik maar een paar kilometer naar school hoefde te fietsen, leek het inderdaad wel alsof ik in een ander werelddeel was terechtgekomen. het was, meen ik, bryan ferry die in korte tijd zijn accent kwijtraakte door voor de spiegel te oefenen. het lukte mij ook in een paar weken. zonder spiegel.

met het verlies van het accent was ik ook iemand anders geworden: een outsider. de jongen van de overkant. dit klinkt romantisch. ik bedoel het evenwel niet zo. ik leed er ook niet onder. het was een feit. ik zou dat woord overigens ook nooit hebben gebruikt, outsider.

op sommige momenten diende die overkant zich aan, momenten die ik op weg naar huis kon terugroepen zonder dat ze me droevig stemden. laat ik een voorbeeld geven.

ik ontdekte op jonge leeftijd de stukken die rudy kousbroek schreef voor nrc/handelsblad. die verhalen heb ik van meet af aan verslonden. ik wist niet waarom ik ze zo goed vond, ik wist dat ze het waren. nu denk ik overigens het antwoord te kennen: kousbroek is een groot dichter, die met zijn verstand voortdurend dat overrompelende gevoel in kaart probeert te krijgen: dat hij de weg weet in een huis dat niet meer bestaat.

wij lazen thuis geen krant. dus fietste ik op vrijdagavond naar zutphen om een nrc/handelsblad te kopen omdat in het cultureel supplement misschien wel een verhaal van kousbroek stond. de sensatie dan als dat inderdaad zo was. op een van die avonden ging ik ook bij een klasgenoot langs. ik vertelde dat ik een krant had gekocht en waarom.

een oudere neef van de schoolvriend keek me verbaasd aan en zei: hebben jullie die krant dan niet?

of die keer dat er gedichten van mij werden geplaatst in hollands maandblad. ze waren niet

goed, ik was te jong, maar redacteur k.l. poll meende dat ik beschikte over het talent om

en rudimentaire anekdotiek te verwoorden. rudimentaire anekdotiek ik wist niet wat hij bedoelde, maar ik herhaalde

de woorden toen ik mijn debuut bekend maakte aan een schoolgenoot die in eigen beheer al een dichtbundel had uitgegeven.

nog zie ik het misprijzende hoofd van zijn zwager, die in mijn gehucht sinds enkele jaren het kasteel bewoonde. het hoofd sprak bijna bestraffend tot mijn schoolgenoot: 'maar jij was toch de dichter!'

het was ok deze kasteelheer, die op een dag zijn buurtgenoten uitnodigde om hun het door hem gerestaureerde kasteel te tonen. er waren lekkere hapjes, er was tart, er was wijn. een van de gasten was dora. dora was de vrouw van de man die het bos onderhield, dode taken verwijderde, de jacht-opziener alarmeerde als er in de donkere maanden stropers in het bos waren gesignaleerd.

dora was niet helemaal goed bij haar hoofd. ze sprak met haar konijnen, ze liep soms vreemd zingend door het bos, dat ze beter kende dan wie ook. op mij na dan. dat was mijn band met haar, ik had nooit over haar nagedacht als een idiote weter.

wij waren insiders.

ik, tot wat achteraf een beslissend moment bleek, een moment waarop het mij begon te dagen dat ik tot een andere wereld had behoord, ik kreeg het verhaal te horen over de kasteelreceptie waarop dora had gevraagd wat die rode drank was en dat dora, die nog nooit wijn had gedronken, werd aangeraden die wijn te drinken met een toefje slagroom erop, want dat hoorde zo. dat had ze gedaan, slagroom op de rode wijn.

mijn vriend die van zijn zwager een tijdje op de zolder van het kasteel mocht bivakkeren vertelde het mij lachend. ik begreep toch wel hoe idiot grappig dat was en hoe idioot die vrouw!

nu ik aan het moment terugdenk zie ik ons weer staan.

ik lachte niet.

ik werd ook niet boos.

ik heb waarschijnlijk geknikt.

ik lag eruit. het verlangen is altijd blijven bestaan, het verlangen bij de wereld te horen zoals ik dat kon toen ik door dat bos van mij dwaalde.

ergens bij horen is daarvan een afgeleide. ik heb ook nooit zo goed de opwinding begrepen over ik jan cremer. willem jan otten heeft dat mooi

verwoord. hij heeft niet zoveel op met deze klas-
sieker, om hem te parafraseren: het boek gaat
over er niet bijhoren, ik wil juist ergens bijhoren.

ik ook, een insider zijn zoals toen op de drempel
van die ruïne in het bos.

soms is het gevoel er weer. zoals afgelopen winter
toen ik in die afgrond tuurde en niet kon slapen
en aan die regel van heidegger dacht.

auf dem holzweg sein.

brands

merel de groot

uit: 'de winkel' 2024

vervolg hoofdstuk 3: de klant

büch draagt een stapel boeken voor zich uit
wanneer hij voet op vaste bodem zet. deze man is
het duidelijk gewend om aandacht te krijgen.

mijn moeder kijkt weg en wacht totdat deze
heer daadwerkelijk bij de rand van haar bureau is
aangeland. dan kijkt ze verbaasd met mooie op-
getrokken wenkbrauwen op. alsof het haar verrast
dat er iemand voor haar staat en een boek wil ko-
pen. ik zie het allemaal gebeuren en verheug mij
op de klap al weet ook ik niet precies wanneer die
komt.

mijn moeder laat haar wenkbrauwen staan en het stompje potlood teleurgesteld hangen. freeze. niemand beweegt. ik houd mijn adem in en voel de irritatie bij deze man, vanuit de grond dwars door zijn tenen opgetrokken naar zijn gezicht. woedend is hij. razend. nu al. alleen al omdat mijn moeder niet als eerst het woord tot hem richt. alsof het volstrekt onlogisch en ongepast is dat de heer büch de boeken wil kopen. met een klap laat hij de stapel op het bureau zakken. "deze graag." zegt hij resoluut. een hele stapel nog wel. elke kans op afdingen is hiermee verkeken. godverdomme. "bonnetje?", "ja", brengt de bekende nederlander uit. "en de naam is?" nu valt de beste man bijna flauw. "büch", brengt hij razend uit. "hoe schrijf ik dat?" büch spelt de letters als grafstenen in de lucht. de enige vorm van geweld die hij in deze machteloze situatie toe kan dienen.

zonder in de boeken te kijken noemt mijn moeder het totaalbedrag. büch pakt zijn portemonnee, legt het ronde bedrag op het velours en loopt razend met zijn naakte stapel de winkel uit. alsof er niets gebeurd is gaat mijn moeder verder met prijzen.

hoofdstuk 4: de ander

na de scheiding van mijn ouders wil mijn stiefvader niet meer met mijn moeder op mijn vaders plek verder leven. dus verlaten we de dieren. het geitje, de ezel, de vogels, de cavia en de

konijnen en gaan boven de boekenwinkel wonen. als we boven gaan kijken staat midden in de grote woonkamer met uitzicht op de katholieke kerk een oortjes stoel met daaromheen een uitgebreide boekzwerm. de boeken liggen als vogels allemaal met de rug naar boven. alsof de man die hier woonde geëxplodeerd is. niets in mij geeft mij het gevoel dat het een goed idee is om hier te gaan wonen. grijs licht valt naar binnen. het lijkt alsof hij er nog zit. deze ruimte is al vol. deze ruimte is nog van een ander. je kunt niet overal zomaar gaan wonen. met alle huizen die na dit huis komen stel ik mij de eerdere levens die zich er hebben afgespeeld voor en bedenk mij dat een plek dus nooit echt helemaal alleen van jou is. dat elk nieuw begin begint in een kluwen van lijnen en geschiedenis. het pand waar mijn moeder haar winkel in heeft was van een joodse antiquaar.

de onderduikers in het ouderlijk huis van de moeder van mijn moeder snakken naar haar lijf. haar nabijheid. ze is 15 en mooi. gedecideerd. verfijnd. ze moet haar eten en de geluiden, de woorden, het vermogen om te spreken over hoe het net was toen je even naar buiten ging om een luchtje te scheppen en weer naar binnen ging terwijl de onderduikers net te eten kregen, delen. het eten dat je moeder net was gaan zoeken in de bossen met een kar achter zich aan. het continue gevaar te worden verraden. jezelf te verraden door te spreken over wat je dagelijks omgeeft. opgesloten zitten omdat er mensen, vreemdelingen,

opgesloten zitten in jouw intieme sfeer. in de ruimte die je eigenlijk in alle intimiteit alleen met je ouders zou willen delen. de oorlog trekt een lijn. een wond. ook door de levens van de mensen die zich niet hebben hoeven verstoppen. iemand die iemand anders verstoppt, verstoppt ook zichzelf. misschien zijn dat wel al die klanten, die vreemden die mijn moeders winkel betreden. want vreemden gaan wel iets betekenen als ze zolang in je nabijheid leven. ze krijgen een rol. je maakt ze lichaamseigen. je projecteert in de ander een deel van jezelf.

sprekend. dat deed mijn oma na de oorlog niet meer. spreken over huis tuin en keuken dingen. of misschien heeft ze het door de grote stilte die haar huis, tuin en keuken activiteiten omgaven wel nooit geleerd. dat wat niet besproken wordt is niet gebeurd.

wachten. de deur gaat open. een klant komt binnen. tas in een kluisje want er wordt gejat. iedereen is verdacht. mijn moeder kijkt. observeert. sommige dieven hebben diepe zakken aan de binnenkant van hun jas genaaid. het kluisje gaat dicht de jas blijft aan. mijn moeder geeft het teken. ik word achter de klant aan gestuurd. ik ben klein en kan ongezien onder de lage kasten doorlopen. dat is handig. mijn moeder volgt mij met haar ogen in mijn rug. waarmee ikzelf eigenlijk ook een dief wordt. ik mag de man niet laten merken dat ik hem volg.

maar dat stelen dus. iemand gaat ervan door met iets dat eigenlijk van jou is omdat hemzelf aan het begin iets is ontnomen. de baby die voortijdig van de borst wordt gerukt. je merkt aan alles dat mijn moeder haar boeken eigenlijk niet wil verkopen. als ze overlijdt sturen de klanten ons lange brieven waarin ze vertellen dat ze soms wel jarenlang gespaard hebben voor een bepaald boek en het uiteindelijk gewoon van haar hebben gekregen. wie boeken geeft hoeft ze niet te verkopen.

de groot

dat gevoel te worden bestolen. te kort te worden gedaan. dat je iets wordt ontnomen. dat je iets wordt onvreemd. dat zie je bij iemand, bij mijn moeder, in de ogen. alsof er iets uit haar beeld, voor haar neus, weggetrokken wordt. die klanten die komen neuzen en zuigen doen dat bij iemand die zelf ook tekortgekomen is. al die monden die in het huis van mijn oma moesten worden gevoed. al die monden die nu weer weid open de winkel van mijn moeder in lopen. misschien had de schreeuwer van de schreeuw van munch ook wel gewoon honger.

wachten heb ik altijd als iets vernederends ervaren. ik wacht. op mijn moeder in haar winkel die op haar klanten wacht. terwijl ik wacht vormd mijn moeder in mij. elk geluidje, elke beweging kan afkomstig zijn van haar. terwijl ze er niet is, is ze in alles overweldigd aanwezig.

de winkel wacht. een winkel als een ruimte die op je wacht. die in de ochtend open gaat en in de avond dicht. het telt alleen als alle winkels tegelijkertijd zijn open gegaan. als alle winkeliers tegelijkertijd vroeg zijn opgestaan. nu is alles in principe dicht. de wereld is gesloten. dichtgeklapt. totdat je online een afspraak maakt dat je gaat komen. dan gaat de wereld voor een bepaald tijdvak speciaal voor jou even open. maar is dat open? is openheid niet de leegte van de verwachting. de overval van de plotselinge onverwachte ontmoeting. de stilte aan de andere kant van de lijn wanneer je iemand opbelt die niet wist dat je

ging bellen. de stilte die zich vult met duizenden angstige gedachten. ben ik wel gelegen? stoor ik niet? vindt die ander mij überhaupt nog wel aardig of misschien juist nu, nu ik gebeld heb niet meer. dit hele scala aan onzekerheden en angsten hoeft niet meer te worden

alied blom

lisa fittko

uit: 'vlucht over de pyreneeën' 1985

vertaling: michel bolwerk. 2023

ik weet niet meer wie het was die vertelde dat er een nieuwe ambtelijke dienst was: op het station zat nu een capitaine met de titel commandant spécial militaire de la gare de lourdes. het was niet duidelijk wat er op het station voor hem te commanderen viel en er was verder nog niets over hem bekend, maar ik kon toch in elk geval voorzichtig proberen hem om toestemming te vragen. misschien was hij bereid ons een of andere pas te geven met een stempel erop – zijn titel klonk immers erg indrukwekkend. het leek ons beter dat ik met de papieren van ons allemaal in m'n eentje naar hem toe zou gaan; het was in ieder geval geen goed idee om de ouwe en anja naar hem toe te brengen.

er zat niemand te wachten, geen soldaten, geen vluchtelingen, ik mocht meteen bij hem komen.

of het was nog niet verder verteld, of het was al duidelijk dat je die man beter kon mijden. het kantoor van de commandant was een smalle, kale ruimte. hij zat achter zijn bureau en keek niet op van zijn werk; hij gebaarde dat ik moest gaan zitten. terwijl hij zat te schrijven, bekeek ik hem wat beter. ik vermoedde dat hij een jaar of veertig was en vond dat hij er eigenlijk niet onaantrekkelijk uitzag. en moest ik hem nu aanspreken met mon capitaine of met mon commandant, welke rang is hoger? ik koos voor monsieur, voor een vrouw is monsieur altijd gepast.

zonder echt op te kijken vroeg hij waar het om ging. ik legde hem uit dat ik naar marseille moest, waar mijn man op me wachtte. 'wij zijn belgen,' vertelde ik verder, 'en ik ben met een paar vrienden naar het zuiden gevlucht toen de Duitsers het land binnenvielen. ik dacht dat u als stationscommandant ons misschien verder kon helpen, mij en de andere drie...'

hij onderbrak me met een kort handgebaar. hij zei dat ik op de verkeerde plek was, wat ik nodig had was een sauf-conduit, en daar ging de stadscommandant over, niet de stationscommandant.

'dat weet ik,' zei ik.

hij keek me verbaasd aan, en ik had het gevoel dat hij me nu pas echt zag.

'dat weet ik,' herhaalde ik, 'maar het is hopeloos. onze aanvragen worden niet ingewilligd. ik heb alles geprobeerd en ik zou u niet lastigvallen als het niet zo dringend was. we moeten naar marseille. ik ben gekomen om u om hulp te vragen, monsieur.'

hij keek me zwijgend aan. hij was zichtbaar nieuwsgierig geworden. misschien voelde hij ook een beetje mee? zou hij ons helpen? zeg toch iets, capitaine, of commandant, geef toch eens antwoord.

'zegt u dat u een Belgische bent?' vroeg hij uiteindelijk. ik aarzelde even. 'ja,' zei ik langzaam, 'dat zei ik.'

'mag ik uw papieren eens zien?' zo beleefd was een officier al in geen tijden meer tegen me geweest.

ik gaf hem de ontslagbewijzen uit Gurs: Paulette en ik kwamen volgens die papieren uit België, Anja uit Nederland. toen gaf ik hem de verlopen carte d'identité van de ouwe uit Parijs en ik zei: 'dat is de vader van mijn vriendin.'

hij bekeek de papieren en schudde zijn hoofd. hij stond op het punt iets te zeggen, maar toen keek hij me weer aan en zweeg.

'pendant la pagaille,' zei ik, 'tijdens de chaos, toen iedereen op de vlucht sloeg, hebben ze ons

naar dat kamp gestuurd omdat er elders geen onderdak was. toen de oprukkende boches tot stilstand kwamen, lieten ze ons weer gaan.' dat klonk plausibel.

hij haalde zijn schouders op. 'u moet begrijpen dat ik u niet kán helpen, ook al zou ik dat willen. mijn werk hier beperkt zich uitsluitend tot militaire aangelegenheden. ik ben niet bevoegd om u papieren te geven, en die zouden u ook niets opleveren. bij de eerste de beste controle in de trein zouden ze u oppakken.' hij praatte rustig en zake-lijk, hij leek onbewogen, maar ik was nog niet helemaal ontmoedigd – lag het aan zijn ogen? of aan de toon van zijn stem? ik dacht te merken dat deze zaak hem niet onverschillig liet. hij had natuurlijk in de gaten dat er iets niet klopte aan mijn verhaal, maar onvriendelijk was hij niet.

'misschien is het te veel van u gevraagd,' probeerde ik nogmaals, 'en als het om een normale situatie zou gaan... ik bedoel, als we niet in deze situatie zaten, als... ik weet niet zo goed hoe ik het moet uitleggen...' ik zat daar maar een beetje te stamelen en hoopte dat hij me zou helpen, maar hij keek alleen maar gebiologeerd naar een vlieg op het plafond terwijl hij met een potlood zat te spelen.

ik raapte al mijn moed bijeen. 'als u misschien zo vriendelijk zou willen zijn om alleen maar onze

papieren te stempelen en ondertekenen – u kunt er ook vu, "gezien", op schrijven –, denk ik dat u uw mandaat zeker niet zult overschrijden, en al heeft het officieel geen geldigheid, in de huidige chaos, waarin de voorschriften vaak onduidelijk zijn en sommige beambten helemaal niet goed willen kijken, denk ik dat we daarmee wel in marseille kunnen komen.' het zweet barstte me uit.

ook de commandant veegde zijn voorhoofd af. 'ik heb u gevraagd of u belgisch staatsburger bent,' herhaalde hij.

ik keek hem aan zonder te antwoorden.

'welke documenten hebt u nog meer? paspoorten, cartes d'identité?'

ik stond op het punt te zeggen dat we op de vlucht alles waren kwijtgeraakt. maar nog voordat ik me kon bedenken nam mijn instinct het woord.

'monsieur le commandant, ik ben geen belgische. deze ontslagbewijzen werden ons gegeven door de kampeiding om ons te beschermen tegen de Duitsers.'

de vlieg zat nog steeds op dezelfde plek en hij observeerde hem aandachtig.

'we zijn apatrides,' vertelde ik verder, 'we hebben geen nationaliteit. we zijn emigranten uit nazi-duitsland. we waren naar frankrijk gevlucht, het land van het politieke asiel, maar nu moeten we verder trekken – naar een of andere plek elders.

wilt u ons helpen?' ik probeerde zijn gezicht te lezen. was hij een ambtenarenziel of had ik toch iets in hem weten te raken?

hij deed een laatje open en haalde er een stempel uit. toen pakte hij onze papieren, een voor een, en schreef er 'vu' op; daaronder schreef hij nog 'pour marseille' en vervolgens zette hij er een stempel en een handtekening op. hij gaf ze aan me terug en zei: 'vergeet niet dat dit geen sauf-conduits zijn, en ik ben niet bevoegd om u wat voor toestemming dan ook te geven. bonne chance.'

'ik weet niet hoe ik u kan bedanken, monsieur,' zei ik, 'ik bewonder uw hulpvaardigheid...'
'vous m'embarrassez, madame,' onderbrak hij me ruw en hij stond op. ik keek verbaasd naar hem op en merkte nu pas op hoe lang hij was. 'ik begriep het niet,' zei ik, 'u hebt ons allemaal mis-schien gered...'

hij viel me weer in de rede. 'écoutez bien, madame. ik ben een fransman, een franse officier. mijn land heeft een artikel ondertekend waarin we ons verplichten mensen als u aan de Duitsers uit te leveren. en u wilt mij bedanken? wij hebben u verraden, en u hebt het over bewondering? wij staan diep bij u in het krijt.' hij wilde me een hand geven, maar toen hief hij toch zijn arm om te salueren.

fittko

carel alphenaar

chris keulemans

uit: 'verzet' 2024

(pagina:185/186)

niet voor het eerst in mijn leven denk ik: dit is een goed moment om aan het werk van karl marx te beginnen. in een boek over verzet mag hij eigenlijk niet ontbreken. jakarta, algiers, bagdad, koer-distan – verzetsbewegingen over de hele wereld hebben veel aan hem te danken. de revolutie begon bij hem, de zee van bloed ook. ik kan me er niet toe zetten. lezen doe ik onophoudelijk en eclectisch, maar geen politieke theorie. en zeker niet van een permanent humeurige man die zijn manifest schreef in de nachten dat hij niet kon slapen van woede omdat iemand in de krant iets lelijks over hem had beweerd. in zijn biografie schrijft francis wheen, een bewonderaar maar ook

een britse ironicus: 'aangezien marx niet eens in staat was om de betrekkingen met zijn naaste kameraden beschaafd te houden, was het absurd te denken dat hij harmonie zou kunnen brengen in een toch al gespannen coalitie van vrijdenkers en linksen, boeren en proletariërs. in zijn speeches en commentaren stond hij erop dat duitsland een democratische regering moest hebben van de meest uiteenlopende pluimage. geen dictatuur met briljante communisten zoals hijzelf. maar de heftigheid waarmee hij dit voorstel poneerde – iedereen die het waagde hem tegen te spreken overlaadde hij met hoon en beledigingen – maakte duidelijk dat we hier te maken hadden met een man die pluralisme nog niet zou herkennen als het hem op een zilveren schaal werd aangeboden'

en pluralisme is wel wat we hier nodig hebben.

inclusief een strijdplan, een manier van kijken naar de wereld, een manifest misschien zelfs, waarin al die ongelijksoortige mensen terugzien dat ze incompleet zijn zonder elkaar en dat al die aanslagen op wat ze dierbaar is niet op zichzelf staan. die zijn allemaal te herleiden tot dezelfde kwaadaardige uitbuitersmentaliteit. een mentaliteit die dus in zijn geheel moet worden bestreden en vervangen door een model voor de wereld waarin we wél oprecht samen kunnen leven. een wereld waarin we geen helverlichte muur hoeven

op te trekken in een oerbos en geen marx hoeven te lezen om te begrijpen wat we intuïtief al aanvoelen.

gloria wekker is de hoogleraar van het antiracisme. willem schinkel is een socioloog die nuchter genoeg is om te geloven in de politiek van bevrijding. samen schreven ze iets wat bijna niet mooi kan zijn, maar het toch is: een partijprogramma.

'meervoudigheid is de mantra van 'bij1': bij alles waar we als partij een standpunt over innemen, waar we de straat voor opgaan, waarvoor wij midden in de nacht wakker gemaakt kunnen worden, is de ingewikkeldheid van de werkelijkheid ons uitgangspunt. natuurlijk zou het fijner en gemakkelijker zijn als we één reden, liefst steeds dezelfde, voor een misstand aan zouden kunnen wijzen, maar dan zouden we meegaan in de dominante, vaak enkelvoudige en simplistische manier van denken.'

achtendertig pagina's telt de tekst. ik ben het er praktisch woord voor woord mee eens. maar het is die ene frase die me ontroert: 'waarvoor wij midden in de nacht wakker gemaakt kunnen worden. dat je twee zulke denkers wakker mag maken voor de ingewikkeldheid van on bestaan. zoiets lees je nooit in een partijprogramma. het maakt ze echt

keulemans

jan joris lamers

frans de waal

uit: 'anders' ('different') 2022

laatste hoofdstuk 'het lastige van het dualisme'

vertaling: albert witteveen

13

het lastige van het dualisme

de geest, de hersenen en het lichaam vormen één geheel

een tweede kind krijgen is het perfecte tegengif voor het waandenkbeeld dat we het in de hand hebben hoe onze kinderen zullen worden. ouders hebben misschien hun eerste kind beschouwd als kneedbare klei in hun handen, klaar om op een

bepaalde manier te worden gevormd. maar bij het tweede kind krijgen ze, hoewel ze dezelfde opvoedingsstijl nastreven, onvermijdelijk een ander resultaat. zoals mary midgley het in haar opdracht bij 'beast and man' verwoordde: 'aan mijn zonen, met veel dank voor het zo duidelijk maken dat een mensenkind geen onbeschreven blad is.'

dit besef wordt nog sterker als ouders na een zoon een dochter krijgen of na een dochter een zoon. nu gaat het om meer dan individueel temperament: ook gender speelt een rol. er zijn weinig ouders die na deze ervaring nog steeds opvoeding boven de natuur stellen.

toch is opvoeding in het academische discours nog vaak de enige boodschap. ik begrijp niet goed waarom dat zo is, en ik heb geprobeerd gaten te schieten in deze stellingname door te beschrijven hoe bij onze naaste verwanten de mannen en vrouwen zich gedragen. niet dat de conclusie kristalhelder is, maar ze is tenminste heel wat rijker dan het cliché van de mannelijke grote baas bij apen dat ons werd aangesmeerd in een tijd dat we nog maar weinig kennis hadden. de genderverschillen bij mensen hebben genoeg overeenkomsten met de sekseverschillen bij primaten om duidelijk te maken dat we niet zijn ontsnapt aan de krachten van de evolutie.

en dan heb ik het nog niet eens gehad over de rol van hormonen en de hersenen, wat een heel andere biologische dimensie zou toevoegen. ik ben terughoudend om dat te doen omdat ik geen specialist ben op deze gebieden, al ben ik mijn hele leven omringd geweest door collega's die dat wel zijn. mijn blootstelling aan hun werk heeft me geleerd dat niets eenvoudig is. zelfs een heel gewoon klinkende uitspraak, zoals dat testosteron gewelddadigheid bevordert, heeft lastige kanten. we zien dit hormoon als de essentie van mannelijkheid en zeggen van een verwaande kerel dat hij wel zal bulken van het testosteron. maar we moeten niet alle schuld op zijn gierende hormonen schuiven. zo produceren vrouwen ook testosteron, zij het op lagere niveaus. en ook al is er voor agressief gedrag testosteron nodig, en kan castratie dus zulk gedrag verminderen, het is geen eenvoudige een-op-een relatie. wanneer mannelijke apen in gevangenschap bij elkaar worden gezet, voerspelt hun testosteronspiegel in feite niet welke van hen het agressiefst zal zijn. het is eerder omgekeerd: de mate van agressie die elk individu vertoont, voerspelt zijn latere hormoonspiegel. hormonen en gedrag beïnvloeden elkaar wederkerig.

bij de hersenen stuiten we op een soortgelijk probleem. zijn de hersenen van mannen en vrouwen verschillend vanaf de geboorte, of wordt het verschil groter als gevolg van het verschil in

maatschappelijke druk? in 'the gendered brain' verdedigt de britse neurowetenschapper gina rippon het laatste standpunt, waarbij ze sekseverschillen in de hersenen toeschrijft aan ervaringen tijdens het leven. ze claimt dat het menselijk brein aanvankelijk net zo genderneutraal is als de lever of het hart. maar levers en harten zijn niet genderneutraal, en andere neurowetenschappers stellen dat de hersenen een masculien of feminien karakter krijgen onder invloed van hormonen in de baarmoeder. rippons boek heeft kritiek gekregen omdat het welbekende verschillen in de hersenen bagatelliseert. de britse psycholoog simon baron-cohen meent bijvoorbeeld dat de autismespectrumstoornis (die drie tot vier keer meer voorkomt bij jongens dan bij meisjes) een extreme uiting is van het typisch mannelijke brein.

de discussie is complex en verhit, niet in de laatste plaats vanwege de wilde beschuldigingen van 'neuroseksisme'. het enige punt waarover beide partijen het eens zijn, is dat de hersenen van mannen en vrouwen meer overeenkomsten dan verschillen vertonen.

dieren spelen een cruciale rol in deze discussie omdat hun hersenen zich onafhankelijk van de menselijke culturele omgeving ontwikkelen. als hun hersenen naar sekse verschillen – en dat doen ze – waarom zouden de onze dan genderneutraal zijn? uit recent onderzoek onder

kapucijnapen kwam bijvoorbeeld een opmerkelijke divergentie tussen mannelijke en vrouwelijke hersenen naar voren, met verschillen in delen van de cortex die met hogere cognitie verbonden zijn. deze gebieden zijn bij vrouwen uitgebreider dan bij mannen. maar ook hier kunnen we veranderingen in de hersenen op basis van ervaring niet uitsluiten, zeker niet als je ziet dat het leven van mannelijke en vrouwelijke kapucijnapen sterk verschilt.

deze controverses hebben meer dan twintigduizend wetenschappelijke artikelen over sekseverschillen in de hersenen gegenereerd. ik laat het graag aan de deskundigen over om te bepalen hoe wezenlijk die verschillen zijn. mijn doel in dit boek is daarentegen het gedrag van mensen te vergelijken met dat van andere primaten.

ik besef dat veel mensen liever de dieren op afstand houden. in de woorden van rippon: 'houd op over die klereapen!' buiten de wetenschap, en soms daarbinnen, schijnt het een gangbare overtuiging te zijn dat ons lichaam weliswaar een product van evolutie is, maar dat onze geest van ons alleen is, mensen zijn niet onderworpen aan dezelfde natuurwetten als dieren, en we voelen en denken zoals we doen omdat we daar uit vrije wil voor hebben gekozen. ik zie dit standpunt als een vorm van neocreationisme: het ontkent de evolutie niet maar accepteert die ook niet echt

helemaal. alsof de evolutie met gierende remmen tot stilstand kwam toen ze de menselijke (en alleen de menselijke) nek bereikte, en zo onze verheven hoofden met rust liet!

het is niets dan ijdelheid. hoewel onze soort gezegend is met taal en een paar andere intellectuele voordelen, zijn we sociaal-emotioneel door en door primaten. we zijn toegerust met een groot apenbrein en de psychologische instelling die dit inhoudt, zoals hoe we ons gedragen in een wereld van (voornamelijk) twee seksen. door die 'genders' te noemen verandert er niet zo veel. hoe fijn afgestemd onze retoriek ook wordt, hiermee kunnen we de culturele categorie 'gender' nooit helemaal loskoppelen van de biologische categorie 'seks' met de lichamen, genitaliën, hersenen en hormonen die daarbij horen. het is een beetje zoals de middeleeuwse edelen die van zichzelf zeiden dat ze blauw bloed hadden, terwijl we allemaal weten dat ze, zodra ze door een lans werden geveld, rood bloed vergoten. de elementaire biologische natuur van de mens blijft altijd zichtbaar.

dat we van nature gegenderd zijn, doet overigens niets af aan de waarde van het genderconcept. voor zover het concept de aandacht vestigt op de culturele deklagen, de aangeleerde rollen, en de verwachtingen die de maatschappij elke seks oplegt, is het een sterke inhoudelijke aanvulling op de discussie. door gender en seks naast elkaar te

plaatsen wordt duidelijk dat er altijd twee invloeden zijn op alles wat we doen: biologie en omgeving. we kunnen de verschillen tussen mannen en vrouwen niet bespreken zonder met beide invloeden rekening te houden. daarom kunnen we ook veel te weten komen door de sekseverschillen te onderzoeken binnen het driehoekige raamwerk dat in dit boek centraal staat – mensen, chimpansees, en bonobo's – omdat een vergelijking van onszelf met andere primaten de rol van de evolutie toevoegt.

maar het beeld dat tevoorschijn komt, is zeker niet eenduidig. het probleem, als we het zo noemen, is de variatie tussen deze drie hominiden. onze twee naaste verwanten hebben nogal verschillende karakters. chimpansees zijn veel vechtlustiger dan bonobo's, en de twee soorten laten een radicaal verschillende dynamiek tussen de seksen zien. dit feit alleen al sluit een eenvoudig evolutionair scenario uit, ook al proberen sommige wetenschappers dit wel te bereiken door bonobo's aan de kant te schuiven en hen af te doen als het zwarte schaap in onze familie. omdat ik van nature een waarnemer ben, merk ik dat zodra bonobo's in een discussie ter sprake komen, mijn collega's vaak ongedurig op hun stoel beginnen te schuiven, gegeneerd meesmuilen, zich op hun hoofd krabben, en over het algemeen tonen hoe ongemakkelijk ze zich voelen. bonobo's komen niet goed van pas voor wie een evolutionair

verhaal heeft geconstrueerd rond mannelijke specialiteiten, zoals jagen en oorlog voeren. chimpansees passen veel beter bij deze ideeën. maar met onze huidige kennis van genetica en anatomie hebben we geen enkele reden om de voorkeur te geven aan chimpansees boven bonobo's als modellen van onze gemeenschappelijke voorouder.

bonobo

het mozaïek van verschillen tussen deze drie hominiden kan echter een paar universele trekken niet verhullen. mannen zijn meer statusgericht, en vrouwen zijn meer gericht op kwetsbare kinderen. mannen zijn fysiek (zo niet altijd sociaal) dominant en meer geneigd tot openlijke confrontatie en geweld, terwijl vrouwen meer verzorgend en toegewijd aan hun nakomelingen zijn. deze neigingen openbaren zich al vroeg in het leven, met mannelijke jongen die veel energie besteden aan stoeien en vrouwelijke jongen die zich agetrokken voelen tot poppen, kleine kinderen en

babysitten. dit archetypische verschil tussen de seksen kenmerkt de meeste zoogdieren, van raten tot honden en van olifanten tot walvissen. het evolueerde dankzij de verschillende manieren waarop de seksen hun genen doorgeven aan de volgende generatie.

maar zelfs dit uitgesproken sekseverschil is niet absoluut. het volgt de gebruikelijke bimodale verdeling met overlappende gebieden en ruimte voor uitzonderingen. binnen elke soort zijn niet alle mannen en vrouwen hetzelfde, en de opgemerkte verschillen zijn eerder een beschrijving dan een wet. niemand zegt dat mannen zich op deze manier en vrouwen op die manier horen te gedragen, alleen dat de seksen over het algemeen verschillende agenda's volgen die hen tot verschillend gedrag brengen.

andere voorgestelde genderverschillen blijken moeilijk te bevestigen. zo wordt vaak gezegd dat mannen een meer hiërarchische instelling hebben en betere leiders zijn, terwijl vrouwen vredelievender zijn. van vrouwen wordt ook gezegd dat ze socialer en minder seksueel promiscue zijn dan mannen. in al deze domeinen hebben mijn verkenningen slechts kleine verschillen aan het licht gebracht, of soms geen verschil. de onderlinge competitie van vrouwen is weliswaar minder fysiek, maar is wijdverbreid en intens. het seksleven van vrouwen lijkt zeker zo avontuurlijk als dat van

mannen. en beide seksen schikken zich in sociale hiërarchieën en hebben vriendschappen voor het leven, ook al zijn er verschillen in details.

en dan zijn er de uitzonderingen op de regel, die wijzen op flexibiliteit in het gedrag van zowel ons als de andere hominiden. mannelijke mensapen kunnen bijvoorbeeld opmerkelijk zorgzaam zijn, en vrouwen kunnen geweldige leiders zijn. dat laatste geldt niet alleen voor soorten met een vrouwelijke dominantie, zoals de bonobo, maar ook voor die met een mannelijke dominantie, zoals de chimpansee. als we verder kijken dan het voordeel van de fysieke kracht van mannen en ons richten op wie beslist bij groepsprocessen, dan zien we dat beide seksen macht en leiderschap aan de dag leggen.

het meest uitzonderlijke sociale kenmerk van de menselijke primate is een gezinsstructuur die mannen en vrouwen samenbindt. daardoor zijn de genders bij ons meer van elkaar afhankelijk dan bij onze naaste verwanten. de integratie van mannen en vrouwen wordt nog versterkt in de moderne maatschappij, waar we hun vragen samen te werken, niet alleen in het gezin maar ook op de werkvloer. dit is een belangrijke afwijking van de rolverdeling in kleinschalige menselijke gemeenschappen. om vrouwen in de publieke sfeer te verwelkomen en hen volwaardig te laten deelnemen is het evenwel nodig de taken op het

gezinsfront te herschikken. mannen zullen thuis een grotere bijdrage moeten leveren om de werklast van beide genders weer in evenwicht te brengen. onze primatenachtergrond verzet zich misschien tegen zo'n verschuiving, maar de structurering van onze economieën lijkt me een groter obstakel te zijn. van oudsher kregen mannen loon of salaris als ze buitenshuis werkten, terwijl vrouwen niets kregen als ze binnenshuis werkten. ook al is de biologische natuur vaak aangeropen om deze vreemde regeling te rechtvaardigen, toch is er echt niets in de natuur van de menselijke man wat hem belet om de kinderopvang op zich te nemen, laat staan andere huishoudelijke taken.

onze biologische natuur is flexibeler dan vaak wordt gedacht. dezelfde flexibiliteit kenmerkt de andere hominiden. dit klinkt misschien verrassend, omdat we zo sterk geïndoctrineerd worden om dieren als voorgeprogrammeerde machines te beschouwen. dierlijk gedrag wordt nog vaak toegeschreven aan instinct, terwijl menselijk gedrag wordt gezien als een product van cultuur. deze tweedeling is achterhaald, gezien wat er de laatste decennia bekend is geworden over cognitie en gedrag van dieren. we moeten echt heel anders gaan denken over dieren die minstens vier jaar lang borstvoeding geven en bijna evenveel tijd nodig hebben om volwassen te worden als wij.

geen enkele soort zal de voortplanting uitstellen, tenzij dit absoluut noodzakelijk is om te overleven. de enige aannemelijke reden voor de trage ontwikkeling van mensapen is dat hun jongen een lange leerperiode nodig hebben om uit te groeien tot competente volwassenen. zo verklaren we meestal de langdurige onvolwassenheid van de mensheid, en hetzelfde geldt voor andere soorten met een trage ontwikkeling. hun samenlevingen zijn complex, en ze hebben veel kennis en vaardigheden nodig om te kunnen slagen. er is dus geen reden om mensapen meer of minder instinctief in hun gedrag te noemen dan mensen.

chimp

mensapen zijn ook producten van hun omgeving. ze emuleren, imiteren en kopiëren de gewoonten van anderen om zich heen. mijn team heeft veel studies gedaan naar hoe mensapen van elkaar leren, en ik kan alleen maar zeggen dat het werkwoord 'na-apen', en het equivalent ervan in andere talen, bijzonder goed gekozen is. mensapen

hebben een talent voor kijken en leren. net als menselijke kinderen zoeken jonge mensapen volwassen modellen van de sekse waarmee ze zich identificeren. vrouwelijke jongen kopiëren meestal hun moeder, terwijl mannelijke jongen voor navolging naar mannen met een hoge status kijken. zodoende leren beide seksen het sekse-typische gedrag deels van de oudere generatie. en dus is het begrip gender ook van toepassing op mensapen.

de religie en de filosofie van het westen hebben de mens van oudsher tegenover de natuur geplaatst en niet op één lijn met de natuur. omdat we ons graag boven de beesten en dicht bij de engelen plaatsen, nemen we bijna aanstoot aan ons lichaam. het lichaam herinnert ons te veel aan onze nederige afkomst en valt ons elke dag lastig met onbeheersbare verlangens, behoeften, kwalen en gevoelens. hoe is het schitterende menselijke intellect toch in zo'n gebrekkig materieel omhulsel verzeild geraakt? zoals de klacht in het evangelie van thomas luidt: 'het verbaast me dat deze grote rijkdom een thuis heeft gevonden in deze armoede.'

het intellect is goddelijk, het lichaam niet echt. dit dualisme is in essentie masculien, omdat het zich niet zozeer bezighoudt met de menselijke geest als wel met de mannelijke geest. het zijn altijd mannen die zichzelf ervan hebben willen

overtuigen dat hun intellect op een niveau zweeft dat hoog boven de biologische natuur verheven is. deze houding is gemakkelijker vol te houden als je lichaam geen hormonale cyclussen doorloopt. bovendien scheidt het lichaam van vrouwen bloed af, wat mannen van oudsher hebben afgeschilderd als walgelijk en 'onrein'. door de eeuwen heen hebben mannen geprobeerd afstand te scheppen tot het vlees (zwak), emoties (irrationeel), vrouwen (kinderlijk) en dieren (dom).

aangezien mannen net zo nauw met hun lichaam verbonden zijn als vrouwen en dieren, zijn deze tegenstellingen een regelrechte illusie. het zijn hersenspinsels van de masculiene fantasie. de geest, de hersenen en het lichaam vormen één geheel. er bestaat geen immateriële geest. 'is er geen lichaam, dan is er ook geen geest,' schreef de portugees-amerikaanse neurowetenschapper antonio damasio. 'een geest is zo diepgaand gevormd door het lichaam en ertoe voorbestemd dat te dienen, dat elk lichaam zijn eigen geest produceert.'

het is moeilijk te geloven dat het moderne feminisme ditzelfde eeuwenoude dualisme heeft omarmd met een welbekende afwijzing van het lichaam. de menselijke baby wordt volgens deze visie genderloos geboren, met genderneutrale hersenen die wachten op instructies van de

omgeving. we zijn wat we willen zijn, of in elk geval wat de maatschappij wil dat we zijn, zonder veel inbreng van het materiële omhulsel dat ons rondraagt. het omhulsel loopt, praat, eet, poept, plant zich voort en voert andere alledaagse overlevingstaken uit, maar het gender wordt bepaald door de geest.

het dualisme van lichaam en geest is een filosofisch onderwerp van alle tijden waarover veel meer is geschreven dan ik ooit kan lezen. mijn belangstelling is altijd vooral uitgegaan naar de toepassing hiervan op dieren en de stuitende cartesiaanse opvatting dat dieren geen ziel hebben. hier zal ik even kort (en ongetwijfeld oppervlakkig) ingaan op dit dualisme van lichaam en geest in verband met gender. het idee kan op zijn minst worden teruggevoerd op plato, en waarschijnlijk nog verder terug. hoewel de griekse filosoof in zijn staat de gelijkheid tussen man en vrouw bevestigde, wemelt het in plato's dialogen van chauvinistische mannelijke opmerkingen. het lichaam wordt afgebeeld als een hinderlijk obstakel. het wordt vergeleken met een graf of een gevangenis, en mensen die er te veel aandacht aan besteden, doen hun nobele ziel tekort. vrouwen zijn een voorbeeld van deze onevenwichtigheid doordat ze te dicht bij hun lichaam staan en zich laten meeslepen door de emoties die het opwekt. omdat vrouwen het zo ver laten komen dat hun lichaam hun ziel in gevaar brengt, missen ze het

vermogen tot volledige wijsheid. plato roept mannen daarom op geen 'wijverig' leven te leiden.

dezelfde minachting voor het lichaam verklaart waarom middeleeuwse kluizenaars – overwegend mannen – ernaar streefden het te negeren. ze trokken zich terug in de woestijn of in een nabijgelegen grot om af te zien van alle verleidingen van het vlees – waarna ze prompt werden gekweld door visioenen van overvloedige maaltijden en voluptueuze vrouwen. daarom staan rijke mensen – alweer bijna uitsluitend mannen – in de rij om hun hersenen na hun dood cryogeen te laten invriezen. ze zijn ervan overtuigd dat de geest het zonder lichaam kan stellen, en betalen een fortuin voor een digitaal gefaciliteerde onsterfelijke toekomst, die zal worden verwezenlijkt als alles wat nu in hun hoofd zit naar een machine wordt 'ge-upload'.

de geest voorrang geven boven het lichaam was nooit populair bij vrouwen totdat na de tweede wereldoorlog de tweede golf van het feminisme opkwam. als het lichaam de bron van onze achterstelling is, leken deze vrouwen te hebben geconcludeerd, dan moeten we het irrelevant verklaren en met uitzondering van wat er tussen de benen zit als identiek aan dat van mannen beschouwen. deze neiging om het lichaam te omzeilen en in plaats daarvan de geest te benadrukken heeft door de jaren heen een golfbeweging ondergaan,

en wordt ook niet unaniem gedeeld in de feministische beweging, maar is toch nog steeds zichtbaar.

in een opmerkelijk artikel met de titel 'woman as body' waarschuwde de Amerikaanse filosoof Elizabeth Spelman: 'sommige feministen hebben vrolijk het onderscheid tussen lichaam en ziel overgenomen met daarbij de relatieve waarde die aan lichaam en ziel wordt gehecht. maar daarmee nemen ze misschien een standpunt in dat strijdig is met wat ze op een bewuster niveau bepleiten.'

Spelman bestudeerde uitspraken van prominente feministen uit die periode, onder wie Simone de Beauvoir en Betty Friedan, die geestelijke activiteiten belangrijker vonden dan lichamelijke. vrouwen werden aangespoord zich te wijden aan hun 'hogere' intellectuele creativiteit, zodat ze zich bij mannen in hun superieure domein konden aansluiten. de lichamelijke functies van vrouwen, zoals die welke verband houden met het krijgen van kinderen, werden afgedaan als afschuwelijk en barbaars. het moederschap werd niet als een sterk punt geprezen. integendeel, een feminist noemde de zwangerschap een 'misvorming' en opperde dat het mooi zou zijn als vrouwen er op een dag aan konden ontsnappen. Spelman concludeerde: 'de bevrijding van vrouwen betekent uiteindelijk een bevrijding van ons lichaam.'

niet alle feministen zien het nabootsen van mannen als de weg naar gelijkheid. tegenwoordig omarmen en roemen velen van hen het vrouwelijk lichaam, de unieke rol ervan in de voortplanting, en het genot en de kracht die het verschaft. maar nog steeds sluipt het dualisme het discours binnen zodra de sekseverschillen worden gebagatelliseerd of in twijfel getrokken, zoals geregeld gebeurt. hoe radicaler de opvatting van gender als een sociale constructie wordt gepropageerd, hoe minder ruimte er overblijft voor het lichaam.

ik zou niet in een wereld zonder gender of sekse willen leven. het zou een ongelooflijk saaie bedoening zijn. stel je voor dat iedereen eruit zou zien als ik, miljoenen witte oude mannen met grijs haar. zelfs als in deze wereld mannen van alle leeftijden en rassen zouden leven, zou de mensheid nog steeds sterk verschaald zijn. ik heb niets tegen mannen, en sommigen van hen zijn mijn beste vrienden, maar het leven is juist interessant, opwindend en emotioneel bevredigend vanwege de verscheidenheid aan mensen die we ontmoeten, met wie we werken en leven, mensen met verschillende talen, etnische achtergronden, leeftijden en genders. de masculiene en feminiene versies van homo sapiens vullen elkaar aan, en de seksuele aantrekkingskracht is voor de meesten van ons sterk door gender bepaald.

deze mengeling van vrouwen, mannen en kinderen met verschillende achtergronden maakt het leven op zijn minst interessant. maar ik ben er ook van overtuigd dat we er veel plezier aan beleven. daarom sta ik altijd versteld van oproepen tot een genderneutrale maatschappij, waarin de biologische sekse er nauwelijks toe doet. het idee is dat de wereld beter af zou zijn zonder verschillende seksen, of in elk geval met minder aandacht daarvoor. dit doel is niet alleen onrealistisch, maar ook misleidend. het is veelzeggend dat bij deze oproepen zelden precies wordt gezegd wat er mis is met het hebben van seksen of genders. het probleem is niet dat ze bestaan, maar vooral dat er vooroordelen en ongelijke behandelingen aan gekoppeld zijn, met daarbovenop nog de traditionele binaire indeling die sommigen onder ons buiten beschouwing laat. de maatschappij erkent niet alle manifestaties van gender, accepteert niet alle seksuele oriëntaties, en slaagt er niet in alle genders gelijk te behandelen. deze problemen zijn aanzienlijk en onmiskenbaar, en ik ben het ermee eens dat we moeten proberen ze op te lossen. maar in plaats van de oorzaak te zoeken in het eeuwenoude onderscheid tussen de seksen, kunnen we ons beter richten op het dieperliggende probleem van sociale vooroordelen en onrechtvaardigheid.

voor wie iets wil veranderen aan deze opvattingen, is het een goed begin om van het dualisme

van lichaam en geest af te stappen. een leer die twee millennia lang in stand is gehouden door een stel mannelijke denkers om hun ziel te verheffen boven de rest van de schepping, inclusief vrouwen, heeft weinig te bieden bij het ontmantelen van gendervooroordelen. bovendien staat het dualisme van lichaam en geest haaks op alles wat we hebben geleerd van de moderne psychologie en neurowetenschap. het lichaam, dat ook de hersenen omvat, staat centraal in wie en wat we zijn. door weg te rennen van ons lichaam, rennen we alleen maar weg van onszelf.

hoe diepgaand de invloed van ons lichaam is, komt duidelijk naar voren uit recent onderzoek. aangezien genderidentiteit en seksuele oriëntatie zich sterk tegen verandering verzetten, menen de meeste neurowetenschappers dat ze in de menselijke hersenen verankerd moeten zijn. we zijn dit te weten gekomen dankzij lhbt-kinderen met een identiteit of oriëntatie die tegen de verwachtingen ingaat. de maatschappij kan deze kinderen ontmoedigen en bestraffen wat ze wil, maar ze kan geen einde maken aan hun innerlijke overtuiging. deze overtuiging komt van binnenuit, niet van buitenaf. hetzelfde geldt voor de heteroseksuele meerderheid van de mensen. ook hun seksuele oriëntatie en genderidentiteit zijn een onveranderlijk deel van wie ze zijn. zelfs als je een jongen onderwerpt aan een jarenlange feminisatie

socialisatie, zoals john money probeerde, kun je er nog steeds geen meisje van maken.

het is duidelijk dat de sociale omgeving niet alle kaarten in handen heeft. de beperkingen van socialisatie komen ook duidelijk aan het licht in de sekseverschillen die over de hele wereld worden waargenomen. de culturele universalia zijn een afspiegeling van de biologische achtergrond van onze soort. deze stelling wordt versterkt als we diezelfde verschillen ook bij onze medeprimaten opmerken. als je ziet hoe mannelijke en vrouwelijke mensapen met elkaar omgaan, kun je de parallellen met ons eigen gedrag moeilijk over het hoofd zien.

maar ondanks de aanwijzingen dat de natuur het soms wint van de opvoeding, hoeven we niet tussen die twee te kiezen. de productiefste benadering is om met beide rekening te houden. alles wat we doen, is een afspiegeling van het samenspel tussen genen en omgeving. omdat onze biologische natuur slechts de helft van deze combinatie uitmaakt, ligt verandering altijd binnen bereik. van het menselijk gedrag is slechts weinig rigide voorgeprogrammeerd. ik ben bioloog, maar ik geloof ook sterk in de kracht van de menselijke cultuur. ik heb ervaring uit de eerste hand dat de genderrelaties van land tot land verschillen. binnen bepaalde grenzen zijn ze ondergeschikt aan opvoeding, sociale druk, gewoonten en

voorbeelden. en zelfs de paar aspecten van gender die zich verzetten tegen verandering en vast lijken te liggen, bieden geen excuus om het ene gender de rechten en de kansen van het andere te ontfangen. ik heb geen geduld met opvattingen over geestelijke superioriteit of natuurlijke dominantie van het ene gender boven het andere, en hoop dat we die opvattingen achter ons laten.

het gaat uiteindelijk om liefde en respect voor elkaar en waardering voor het feit dat mensen niet hetzelfde hoeven te zijn om gelijk te zijn.

de waal 1982, with anton (l) & jan van hooff (r)

erik bindervoet

uit: 'over het werkelijkheidsgehalte van de werkelijkheid' 2024

bindervoet

vader opgewekt op

actie.

de zon zien opkomen achter een heuvel
met daarop een stapel stenen.

allemaal op de goeie plaats.

daarnaartoe lopen door een groot bos,
terwijl het weer
omslaat.

spinnenwebben zien waarin regendruppels
worden gevangen tussen dode boomstronken.

de regendruppels zien trillen.

de spin zien trillen.

als een spin in zijn web,
zitten wij vast in een droom.

wie haalt ons eruit?

wie wekt ons?

wie trilt er?

er niet aan denken terug te gaan.

het bos uit lopen.

nevel.

de heuvel zien.

zien dat het geen heuvel is.

tenslotte zien dat het een gewone heuvel is.

aan de voet van de heuvel 3 schimmige
gangsterachtige figuren in gele regenkledij pas-
seren.

een grote dikke met een schep over zijn schouder.

een kleine geniepigige met een schoffel,

op enige afstand gevolgd door een norse van ge-
middelde lengte,

met een hoofd als een ontplofte paddenstoel en
een bezem.

een zinsflard opvangen.

'als een zwerende vinger,
charlie...'

de naam niet herkennen.

de naam niet weten.

niet op de naam kunnen komen.

als in: anonieme alcoholisten van wie je onder an-
dere de naam niet weet.

niet meer weten welke maand het is.

de maanden van het jaar opsommen.

januari, februari, maart, april, mei, juni, juli, au-
gustus, september, oktober, november, decem-
ber.

de juiste maand aanvinken in je hoofd.

je afvragen of het zo gaat,
of het er zo aan toegaat,
in je herinnering.

een theepot uit de grond zien steken.
honden zonder kop zien.
geiten op grafmonumenten.
het dorp van de doden
il villaggio dei morti.
een dood schaap op z'n rug bij een vennetje.
gordijnen van regen.
halverwege op een bankje gaan zitten.
een sinaasappel pellen en die opeten.
de sinaasappel proeven.
de pitten bestuderen in je natte handen.
een bananenschil weggooien in de hei.
want die verteert en

geel wordt zwart en rot

volledig weg.
de croissantkruimels van je schoot vegen.
voor de vogeltjes.
water drinken.
voor tegen de dorst.
in de verte nog een boot zien varen,
verscholen achter verre,
onbewoonde eilanden.
gaan denken aan afflictie nummer 4 ,
dood worden.
de gedachte worden aan doodgaan

denken aan de ganzen die je gisteren boven de
stad hoorde vliegen,
zich al gakkend oriënterend op de sterren en de
maan.

denken aan het paradijs van café 't witte paard in
hoorn,
onderduikadres van je opa toen hij voor jou het
kerstmaal ontvluchtte,
nu een parkeerplaats waar stelletjes heen gaan
to 'ave sex,
net zolang tot ze volledig zijn.
afgemat.

man, man, man!

op je in laten beuken door de striemende wind en
de striemende regen.

doorlopen over het pad over de kale heuvel.

boven de boomgrens.

boven de haargrens.

door sluiers van regen.

doorlopen naar de grafheuvel van de mythische
wolvenkoningin maeve.

de klont van maeve.

de tepel van maeve.

de constante van maeve.

gebouwd met de stenen uit de pit van maeve.

de naar vriendschap snakkende dijen van maeve.

de groeve van maeve.

de gleuf,

de spleet,

de sleuf,

de reet,

het ravijn van maeve.
de gouden kut van maeve.
grote stenen,
kleine,
platte,
ronde,
hoekige.
maar allemaal op de goeie plaats.
ongemetseld.
onmogelijke trap.
mogelijke spiegels.
denken aan de drie eigenschappen
die maeve in mannen verfoeide:

zuinigheid,
jaloezie en angst.
je afvragen welke van die eigenschappen jijzelf
bezat en in welke mate.
denken aan de homp kaas waarmee maeve ge-
dood werd.
je afvragen wat voor kaas het geweest kan zijn.
of het blauwe kaas was.
blauwe kaas.
blauwe sneeuw.
denken aan tante bep.
oma guus.
rooie ien.
lorelei m.
rooie ien,
oma limburg,
opgebaard in de kelder van haar huis,

tussen de vrieskisten met ingevroren wild en de
ijskasten met brandbier.
het was niet je zoon die daar lag.
het was niet je zoon.
voelen dat het hagelt terwijl de zon weer begint te
schijnen.
een gestalte naast je.
meelopen met de gestalte naast je.
een praatje met haar maken.
lange blonde haren verward onder een roodwit-
blauwe muts vandaan zien wapperen in de wind.
haren zien wapperen.
de wind zien wapperen.
geen van tweeën zien wapperen.
waterslangen.
je bent nu met z'n tweeën.
met z'n tweeën zijn.
een stem horen.
haar stem horen,
uit haar mond.
je eigen stem horen,
in je eigen mond.
stemmen horen.
een baby meedragen in een draagzak.
een vrouw wil kijken.
ze heeft er zelf ook een.
het is een wonder,
zegt ze.
doorlopen.
nagekrijst worden door de banshee.
waarom loop je nou door,

motherfucker?

je bent bang!

je bent ziek!

(vader afgebekt af)

een andere gestalte zien,

bij de stapel stenen.

oude man met stok,

het hoofd gebogen.

over zijn schouder een oude,

juten ptt -postzak geslingerd.

de oude man op je af zien komen.

de oude man op je afzien komen in een wind-

vlaag,

in de regen.

denken aan angus met de stok.

de man iets tevoorschijn zien halen

uit zijn plunjezak.

een kurketrekker verwachten.

een blikopener verwachten.

denken aan het verschil tussen een blikopener en

een kurketrekker

verwachten.

denken.

een blikje witte bonen verwachten.

een blikje rode tomatenpuree verwachten.

een bord macaroni verwachten.

een beschimmelde boterham met kaas,

een revolver verwachten.

enzovoorts.

de oude man een verfrommeld papier tevoor-
schijn zien halen.

de oude man een verhaal horen vertellen.

zijn lippen en bijna tandeloze mond een verhaal
zien vertellen.

over een vriend in een pension die hij beloofd
had dit gedicht van hem te laten voorlezen door
iemand anders,

op een plechtige plek.

hem horen uitleggen waarom dit een plechtige
plek is.

het gedicht vluchtig lezen.

constateren dat het 24 regels telt.

het gedicht tegen je borst houden,
uit de wind.

het gedicht voorgelezen horen worden door de
andere gestalte,

je metgezellin,

van het winderige grindpad.

stilte.

ik heb van je gedroomd,

zeg ik.

over welke je,

over welke ik

over wie heb ik het dan eigenlijk?

over welke droom heb ik het dan eigenlijk?

over deze droom die ons verbindt en daardoor
een realiteit wordt,

in toekomst en verleden,

nu,
op dit moment,
hier ter plekke

in wat ik nu schrijf,
in wat jij nu leest?
roep ik jou op?
roep jij mij op

te schrijven over de performance die je deed
als vogelbekdier
in het kader van ons gezamenlijke kafka -project
waarbij je uiteindelijk uit de tunnel van een
zwembadglijbaan kwam gegleden
en ik je opving in een grote witte badhanddoek?
ik droogde je af.

we moesten allebei huilen,
maar dat hou ik voor mezelf.
stilte.

de man zien knikken.

de man het gedicht zien opvouwen en in zijn bin-
nenzak stoppen.

hij kan gaan.

hij is vrij.

de man de heuvel zien afdalen.

zijn hoofd op zijn schouders zien gaan,

achter de rand van de heuvel.

hem zien verdwijnen door de draaideur.

hem zien verdwijnen.

hem niet meer zien.

hem niet.

niet hem.

hem.

niet.

--deze keer met: margijn bosch, matthias de ko-
ning, merel de groot, vincent vandenbergh, wim
van der grijn, florian diepenbrock, alied blom,
erik bindervoet, carel alphenaar, stef van es, jan
joris lamers.

open kunstenaarsvereniging 'de (eerste) repu-
blik' (sinds 1992) en 'de balie' (sinds 1982)

inlichtingen o.a. bij: <https://debalie.nl/>
<https://www.discordia.nl/> <https://www.stan.be/>
<https://barreland.nl/> <https://deroovers.be/>
<https://theatertroep.nl/> -

-correspondentie: riserv@gmail.com

